

Frankfurto mokykla: ideologija „po“ ideologijos

Jurgita Noreikienė

*Kultūros, filosofijos ir meno institutas,
Dabartinės filosofijos skyrius,
Saltoniðkiø g. 58,
LT-08105 Vilnius,
el. paðtas
jurgita_noreikiene@yahoo.com*

Straipsnyje aptariamas ankstyvosios Frankfurto mokyklos poþiuris á ideologijos padëtá XX a., kai ideologija klasikine prasme nebetenka savo prasmës. Klasikinës ideologijos vietoje atsistoja praktinis racionalumas. Iðky-la nauji socialinës kontrolës ir individø pajungimo visuotinybei bûdai. Individas pavergiamas pirmiausia per darbo ir vartojimo santykius. Kuriami vis nauji poreikiai, kuriuos tenkindami individai palaiko sistemos egzistavimà. Sistema ypatinga tuo, kad ji pajëgi inkorporuoti ir ðitaip „nukenksminti“ netgi jà transcenduoti bandanëius marginalus. Vyravimo santykiai nesibaigia vien ekonomika, juos palaiko mokslas ir netgi menas, ypaè masinë kultûra. Straipsnio autorë bando ávertinti Frankfurto mokyklos visuotinio ideologiðkumo demaskavimo pastangà ið etiniø pozicijø.

Raktaþodþiai: ideologija, socialinë kritika, visuotinybë, praktinis racionalumas

Pirminë þodþio „ideologija“ reikðmë buvo tiesiog „mokymas apie idëjas“. K. Manheim ðitaip pristato ðio termino kilmæ: „Ideologais, kaip þinia, vadino vienos Prancûzijos filosofinës mokyklos ðalininkus, kurie, sekdami Kondiljaku, atmetë metafizikà ir bandë dvasios mokslus grãsti ið antropologiniø ir psichologiniø pozicijø“ [4: 67]. Ideologø mokyklos ákûrëjas A. L. Destutt de Tracy ðá mokslà apibrëþia taip: „Ðá mokslà galime vadinti **ideologija**, jei kreipsime dëmesá tik á temà; bendràja **gramatika**, jei kreipsime dëmesá á priemonæ, ir **logika**, jei turësime galvoje tikslà. Koká vardà jam beparinktume, jis bûtinai turi apimti savyje ðias tris dalis; nes neámanoma tinkamai apsvarstyti vienos, neapsvarsëius kitø dviejø. **Ideologija**, mano manymu, yra gimininis terminas, nes idëjø mokslas apima savyje tiek idëjø raiðkà, tiek jø dedukcijà“. (Destutt de Tracy A. L. Les éléments d'idéologie. 3-me ed. P., 1817. Cit. pagal [4: 264]). Taèiau ðiandien ideologijos sàvoka vartojama kiek kitokia prasme. Manheim raðo: „Ideologijos sàvoka ðiuolaikine prasme atsirado tà akimirkà, kai Napoleonas niekinanëiai pavadino ðiuos filosofus (kurie pasisakë prieš jo cezariðkas pretenzijas) „ideologais“. Tuo paèiu ðis þodis pirmàkart ágijo paþeminanëià reikðmæ, kurià jis [...] iðsaugojo iki ðio dienø“ [4: 67].

Ðio dienø tyrinëtojai skiria tris sàvokos „ideologija“ reikðmes:

„1. Ásitikinimø sistema, bûdinga tam tikrai klasei ar grupei.

2. Iliuziniø tikëjimø sistema – klaidingos idëjos, klaidinga sàmonë, – kurià galima priešinti teisingoms, arba mokslø, þinioms.

3. Bendras reikðmiø ar idëjø kûrimo procesas“ [1: 188].

Manheimo minimà neigiamà atspalvã ryðkiausiai turi antroji minëta sàvokos „ideologija“ reikðmë. Apibrëþus ideologijà kaip iliuzijà, klaidingas idëjas ar klaidingà sàmonæ, patí ideologijos analizë tampa ideologijos kritika. Ávardyti klaidingas idëjas reikðkia jas demaskuoti, dar daugiau – ðis demaskavimas neretai suvokiamas kaip kovos su ideologija bûdas: taip upkertamas kelias toliau funkcionuoti klaidingoms idëjoms. Taigi ideologijos kritika gali slypëti jau paèioje ideologijos sàvokoje: ávardijus koká nors reikðkiná kaip ideologiðkà, jis tuo paèiu yra kritikuojamas kaip klaidingas ar iliuzinis.

Ideologijos sàvokà ypaè iðpopuliarino K. Marksas ir jo ðalininkai. Ideologijà Marksas supranta bûtent kaip klaidingà sàmonæ, iliuzijà, pagrindþianëià ir atstovaujanëià valdanëiosios klasës interesus. Proletariatas suvokia ðià ideologijà kaip objektyvià ir bûtinà, nors ði jam ir nenaudinga. Taèiau Marksas kalbëjo ir apie kitokià ideologijà – mokslinæ, pagrãstà ekonominiais ir socialiniais argumentais, kuri ir turëtø atstovauti bûtent proletariatui (aiðku, ir visai þmonijai, jeigu ji taptø proletarø þmonija). Taigi, kritikuodamas klaidingas ideologijas, Marksas joms priešprieðino mokslinæ – teisingà – proletariato ideologijà.

Kitas pavyzdys galëtø bûti F. Nyèë, kuris kritika-vo krikðëioniðkà (ir bendrai vakarietiðkà) pasaulëþiurà kaip silpnøjø þmogiiðkøjø individø priemonæ apsiginti nuo tø, kurie yra stipresni, ir netgi prieš juos vyrauti, pasitelkiant iðkreiptus moralinius principus. Krikðëioniðkoji „artimo meilës“ idëja yra naudinga

būtent silpniesiems, kurie nepajėgūs už save pakovoti natūraliomis priemonėmis. Stipriam žmogui teigiami principai, kurie jam visiškai svetimi, tačiau jie pateikiami (racionaliai argumentuojant) kaip objektyviai teisingi. Nyčės antžmogio teorija ir būtų alternatyvi, teisinga, „mokslinė“ ideologija Markso prasme.

Tuo tarpu XX a. autoriai, tarp jų Manheimas ir Frankfurto mokyklos atstovai, neigia „teisingos“ ideologijos galimybę ir bet kurią ideologiją traktuoja kaip klaidingą ar iškreiptą sąmonę. Manheimo ir Frankfurto mokyklos pažiūros artimos ir ta prasme, kad ir žinojimo sociologija, ir kritinė socialinė teorija akcentuoja individų mąstymo socialinę sąlygotumą (ideologikumą). Tačiau Manheimas šią faktą tiesiog konstatuoja ir nedaro vertybinių išvadų, tuo tarpu Frankfurto mokyklos atstovai (šiuo atveju jie išlieka marksistai), konstatuodami visuotinę ideologikumą, bando tai ir vertinti kaip socialinio vyravimo apraišką.

Ideologija (netgi suprantama kaip klaidinga sąmonė) visuomet apeliuoja į racionalumą. Iškeliama socialinės idėjos, nubrėžiami tikslai, ir visa tai paremiama racionaliais argumentais. Klasikinė ideologija (liberalizmas, konservatizmas ar socializmas) pati savaime yra tam tikra teorinė koncepcija, ji apeliuoja į protą, atikinimą, o ne į jėgos panaudojimą. Stipriam tirnui ideologija tarsi nebūtina, tačiau net ir jam ji gali padėti mažesnėmis sąnaudomis sutramdyti minią. Ideologija pateisina tam tikras socialines idėjas (esamas ar siektinas), iškelia tam tikras vertybes. Moderniai visuomenei ideologija buvo reikalinga kaip visuomenės (renesanso suskaidytos ir autonomiškus mikrokosmus) narius integruojantis veiksnys. Klasikinės ideologijos – liberalizmas, konservatizmas ir socializmas – atsirado kaip tik XVII–XIX a. Tačiau ideologija bendresne prasme, kaip socialinės sistemos legitimavimo būdas, atsirado, matyt, kartu su racionalumu – kaip pasakytų Frankfurto mokyklos atstovai, nuo mito.

Frankfurto mokyklos kritinė socialinė teorija domina ne tiek klasikinės ideologijos, kiek ideologijos situacija XX a. industrinio kapitalizmo sąlygomis. Konstatuojama klasikinė ideologijų krizė: visuomenėje svarbūs nebe teoriniai argumentai, o praktinis (pirmiausia ekonominis) tam tikros veiklos pasiteisinimas. Klasikinės politinės ideologijos ir jų iškeltos vertybės (pavyzdžiui, laisvė, lygybė ar žmogaus teisės) nebetenka prasmės.

Teisės ir laisvės industrinio kapitalizmo, demokratijos sąlygomis formaliai yra įgyvendintos ir tokiu būdu tarsi „nukenksmintos“, praradusios savo pirminą kritinę turiną „Minties, žodžio ir sąjūties laisvė, kaip ir laisvas verslas, kurio gynimui ir plėtrai jos tarnavo, iš pradžių reikėsi kaip *kritinės* savo esmės idėjos, skirtos išstumti pasenusiai materialiajai ir intelektualinei kultūrai produktyvesne ir racialesne. Tačiau tapusios

institucionalizuotomis jos prisiėmė visuomenės likimą ir tapo jos sudedamąja dalimi. Rezultatas sunaikino prielaidas“ [5: 264]. Paradoksalu, tačiau instituciškai švirkštus teises ir laisves, žmogus tampa nebelaivas: laisvė, teisės, demokratija tampa vienintele jo galimybe ir netgi privalomybe. Išsivysčiusi industrinė civilizacija, suteikdama žmogui laisvės iliuziją, iš tikrųjų ją pavergia. Marcuse teigia: „Išsivysčiusi industrinė civilizacija – tai komfortiškos, taikios, nuosaikios, demokratiškos nelaisvės, liudijanėios apie techninę pažangą, karalystė“ [5: 264].

Logiška industrializacijos išdava, jos tikslas būtų išvaduoti žmogų iš darbo. Tai reikėtų absoliutų individo išlaisvinimą ir užtikrintų jo autonomiją. (Už šią mintį Marcuse'ės ypač nemėgo sovietiniai marksistai.) Tačiau taip neatsitinka. Aparatas vis labiau šaukia žmogų ir darbo–vartojimo santykius. Kuriami vis nauji poreikiai, kuriems tenkinti būtini finansai, o tam reikia dirbti ir gerai uždirbti. Žmogus netgi didžiulės techninės pažangos, kuri turėtų garantuoti jam kuo patogesnę gyvenimą, sąlygomis priverstas dalyvauti archaiškoje kovoje už išlikimą. Tai nauja visuomenės kontroliavimo forma, naujas individo prižiūrimo prie visuomenės mechanizmas, naujo pobūdžio ir pavidalo praktinio racionalumo ideologija.

„Naujoji ideologija“ kuria klaidingus poreikius ir priemones jiems tenkinti, šitaip sukurdama, kaip teigia Marcuse, „euforiją nelaimės sąlygomis“ [5: 268]. Žmonėms sudaromas apšūdis, kad jie yra laisvi, gali rinktis iš daugybės prekių ir paslaugų, tačiau ta laisvė yra iliuzinė. Pati prekių ir paslaugų gausa dar nereikšmia laisvės, atvirkščiai – per ją individas tik dar labiau pavergiamas, šaukamas ir socialinė sistema, per gamybą ir vartojimą vykdoma jo gyvenimo kontrolė (prekių gausa, galimybė rinktis sukuria poreikį rinktis, vartoti, išbandyti – tam reikalingi pinigai, būtina juos užsidirbti alinanėiu darbu; darbas taip pat tampa poreikiu, nes be jo neįmanoma tenkinti kitų poreikių, „žmoniškai“ gyventi; po bukinanėio darbo ta pati sistema „geranoriškai“ pasiūlo švairius relaksacijos variantus, kuriuos galima rinktis ir už kuriuos vėlgi reikia mokėti, atitinkamas laisvalaikio praleidimas vėlgi tampa poreikiu ir t. t.). Šis socialinės kontrolės būdas kur kas efektyvesnis ir toliau siekiantis, nei tradicinis kontroliavimas „jėga“: individai patys save disciplinuoja, praktiškai racionaliai suvokdami tiek darbą, tiek vartojimą, tiek poilsą kaip savo paėių poreikius.

Patenkins poreiką, nesvarbu, ar jis natūralus, ar sukurtas ir primestas sistemos, kyla pasitenkinimo, netgi euforijos jausmas. Jeigu sistema, kurdama klaidingus poreikius, nesudarytų galimybių juos tenkinti, individai galėtų maištauti, atmesti paėią sistemą. Tuo tarpu eia maištas beveik neįmanomas, atrodo nelogiškas, beprasmiškas ir nenaudingas. Individai patenkinti savo vergove, suvokia ją kaip savo paėių

interesà. „[...] Ðiais laikais technologinës kontrolia-vimo formos pasirodo kaip paties Proto ásikûniji-mai, nukreipti á visø socialiniø grupiø gerovæ ir vi-siems bendrø interesø tenkinimà, todël bet koks prieštaravimas atrodo iracionalus, o bet koks prieš-i-nimasis – beprasmis“ [5: 273].

Sistema sèkmingai neutralizuoja galimo nepasi-tenkinimo ir maiðto ðaltinà – þemesniuosius gyvento-jø sluoksnius, darbininkjà. Visuomenë tampa vien-mate, darbininkai siekia tø paèiø tikslø, kaip ir jø darbdaviai. Sukuriama iliuzija, kad visiems prieina-ma viskas, iðnyksta priešprieða tarp aukðtuomenës ir darbininkijos. Aukðtuomenës galios atributai (auto-mobilai, madingi drabuþiai, pasilinksminimai) yra ið principo prieinami, vadinasi ir siektini visiems. „Jei-gu darbininkas ir jo bosas mægaujasi ta paèia tele-vizijos programa ir lankosi tuose paèiuose kurortuo-se, jeigu sekretorës makijaþas ne maþiau efektingas nei jos virðininko dukters, jeigu negras vairuoja „ka-dilakà“ ir visi jie skaito tuos paèius laikraðæius, tai ðis suvienodëjimas liudija ne klasio iðnykimà, o di-ðpiosios gyventojø dalies ásisavinimo tø poreikiø ir jø tenkinimo bûdø, kurie tarnauja Istebliðmento ið-saugojimui, mastà“ [5: 272]. Èia galëtume prisiminti ir mûsø realijas – V. Ðustausko deleguotø bedarbio dalyvavimà Vienos pokylyje, kuris joku bûdu nepa-naikina socialinës nelygybës, taèiau sukelia neturtin-gøjø euforijà ir slopina norà priešintis, o tai naudin-ga, be abejo, turtingiesiems.

„Naujoji ideologija“ gamina vienmatioðkumà – vi-sur ir visomis formomis. Ðmogus praranda individu-alumà, nebesuvokia tikrøjø savo interesø ir tampa tokiu, koks jis reikalingas sistemai. Ðis vienmatioðku-mas átvirtinamas per gamybà ir vartojimà, per mass media ir visuomenës nuomonà, ir tampa nepajudi-namu. Individø trokðtami ir vartojami produktai pri-meta jiems sistemà kaip visumà. „Transporto prie-monës ir masinës komunikacijos priemonës, namø apyvokos daiktai, maistas ir drabuþiai, begalinis pra-mogø pasirinkimas ir informacijos industrija diktuo-ja santykius ir áproèius, pastovias intelektualines ir emociines reakcijas, kurios savo teikiamo didesnio ar maþesnio malonumo pagalba vartotojus daro pri-klausomais nuo gamintojø, o per pastaruosius – nuo visumos. Produktai turi átaigos ir manipuliacijos ga-lià; jie skleidþia klaidingà sàmonà, aprûpintà imuni-tetu nuo savo paèios klaidingumo“ [5: 275].

Sistema nesunkiai susidoroja su bet kuriuo ban-dymu jai priešintis. Nenorintys gyventi „taip, kaip visi“, t. y. nesivadovaujantys praktiniu racionalumu, yra atmetami kaip nevykëliai ar asocialai. Maiðtas prieš visuotinà gerovæ laikomas blogiu, trumparegið-kumu ar tiesiog neuroze. Kitas bûdas susidoroti su maiðtininkais – inkorporuoti juos á bendrà sistemà ir padaryti nuo jos priklausomais netgi savo maiðto reikaluose. Kitokiu bûti tiesiog neámanoma, nes pati

sistema leidþia ávairovæ, teikia platø prekiø, paslau-gø ir pramogø pasirinkimà. Ekologiniai ir antigloba-liniai judëjimai, jaunimo subkultûros, religinës ben-druomenës – visa, kas siekia transcenduoti praktinà racionalumà, oponuoti sistemai, patiria skaudþià ne-sèkmæ. Ir ne tiek todël, kad yra persekiojami ar bandomi iðstumti (kaip tik tada jø oponavimà gali-ma laikyti sèkmingu), kiek todël, kad sistema pati juos priima, „suvalgo“ kaip dar vienà savo kiekybinà variantà. Televizijos laidos, alternatyvios muzikos ára-ðai, þurnalai, aksesuarai, netgi patalpos ir finansavi-mas protestà paverèia viso labo stiliumi. Marcuse apie protesto beviltioðkumà ironiðkai sako, kad „sta-tus quo lengvai suvirðkina juos kaip savo sveikatin-gumo dietos dalá“ [5: 277].

„Naujoji ideologija“ faktiðkai sutampa su prakti-niu racionalumu. Tai jau nebëra teorija, paremta ra-cionaliais argumentais (kaip klasikiniø ideologijø at-veju), o pati racionali praktika, kuri pateisina pati save ir kuriai nereikalingas joks palaikymas ið ðalies, – ji plëtojasi, ginasi, ásitvirtina pati. Praktinis racio-nalumas uþvaldæs visas gyvenimo sritis – jis reiðkiasi ne tik per gamybà ir vartojimà, bet ir per tokias, atrodytø, savarankioðkas sritis, kaip mokslas ir tech-nika ar net laisvalaikis ir menas.

Mokslas ir technika nuo seno buvo þmogaus pa-stanga suprasti (racionalizuoti) já supanèià aplinkà ir tokiu bûdu já paþinus skirti savo reikmëms (uþ-valdyti). „Apðvietos dialektikoje“ T. W. Adorno ir M. Horkheimeris ðià þmogaus pastangà kildina ið pirmykôtës transcendencijos baimës (t. y., to, kas ne-paþinta, paslaptinga, pavojinga, baimës), kuri, beje, savo struktûra labai primena M. Heideggerio egzis-tencinà Niekio baimæ ir, matyt, liudija apie natûralø þmogaus savisaugos instinktà. Adorno ir Horkhei-meris analizuoja mokslo (gamtos racionalizavimo ir uþvaldymo) raidà nuo maginiø gamtos apvaldymo formø, kur, siekiant paveikti koká nors nesupranta-mà ar sau nepavaldø gamtos reiðkiná ar objektà, bû-tina su juo supanaðëti (kad pavyktø medþioklë, ða-manas apsirengia elniu ir atlieka ritualus, kurie at-kartoja elnio elgesá). Bûtent maginëje stadijoje dar nëra atotrûkio (susvetimëjimo) tarp þmogaus ir gam-tos, þmogus, siekdamas tapatybës (paþinimo ir kon-troliavimo), bando prisitaikyti prie gamtos, o ne já paèià pritaikyti prie savo racionalumo standartø.

Kitas gamtos racionalizavimo etapas yra mitas. Mitas ir yra pirmasis bandymas apibendrinti, ávardyti þmogø bauginanèias gamtos jëgas, paaiðkinti jø tarpusavio santykius ir suvokti þmogaus galimybes paveikti ðià transcendencijà. Ðmogus eina á sàlytá jau nebe su paèia gamta (atskirybëmis), o su su-abstraktintomis (nors dar ne iki galo) gamtos jëgo-mis (dievybëmis). Bûtent atsiradus mitui prasideda apðvieta – praktinio racionalumo ásigalëjimas. Ra-

cionalumas, protas suvokiamas kaip žmogaus sąrankis ir ginklas kovoje su kitybe – gamta, o šios kovos tikslas yra žmogaus gerovė. Pagal Adorno ir Horkheimerą ir šiandien niekas esmingai nepasikeitė nuo Odisėjo laikų, kuris savo protu ir gudrumu nugalėjo gamtos jėgas.

Atsiradus filosofijai, kuri kritikavo mitinį pasaulio aiškumą, mitas ne tik neišnyko, bet ėgavo dar tobulesnę, abstraktesnę formą. Filosofinės sąvokos dar aiškiau demonstruoja pastangą suprasti neįnomybę, kitybę padaryti „tuo pačiu“, atskirybės – pavaldžias universaliam racionalumui.

Iš klasikinės metafizikos universalizavimo pastanga pereina į gamtos mokslą. Gamtos mokslas suniveliuoja visas skirtybes, redukuodamas jas į formules ir skaičių santykius, bendriausia prasme – išreikšdamas per vienetus. Adorno ir Horkheimeris rašo: „Buržuazinė visuomenė valdoma ekvivalentiškumo principo. Skirtingus ji daro sulyginamais per tai, kad redukuoja juos į abstrakčius dydžius. Tai, ko nepraryja skaičiai, galutine prasme – vienetą, Apšvietai tampa regimybė, iliuzija; šiuolaikinis pozityvizmas tai išveda į poeziją“ [6: 21]. Daugybė galimų individo santykio su jį supančia aplinka būdų redukuojami į vienintelį žmogus – gamta, arba paprastantis, prasmę suteikiantis subjektas – neturintis prasmės objektas. Toks santykis unifikuoja gamtą ir kartu daro ją pavaldžią žmogui (subjektui). Mokslas, skirtingai nei magija, kuria distanciją tarp subjekto ir atskirybės – pastarąsias išreiškia per skaičius (vienetą), ir todėl atskirybės išnyksta, vietoj atskirybės daugio pasilieka totali tapatybė. Kitybė stengiamasi sunaikinti (redukuoti į tapatybę) dėl pirmąsias transcendencijos baimės. Pozityvizmą Adorno ir Horkheimeris vertina kaip radikaliausią, kraštutiną transcendencijos (kitybės) baimės liudijimą, kai pasakoma, kad tos kitybės tiesiog nėra (nėra nieko anapus to, kas gali būti papinta).

Kita svarbi praktinio racionalumo valdoma sritis yra kultūros industrija. Frankfurto mokykla, ypač Adorno, skyrė nemažai dėmesio šiam klausimui. Atrodytų, kad menas (frankfurtiečiai kalbėjo daugiausia apie muziką ir kiną) yra būtent ta sritis, kuri transcenduoja praktinį racionalumą, kurioje kūrėjas laisvai išreiškia savo idėjas, savo vidinį pasaulį sritis, kuriai svetimas bet koks suinteresuotumas, o tai pabrėžė dar Kantas ir romantikai. Frankfurto mokykla parodo, kad tai tik iliuzija. Net jeigu kalbėtume apie elitinį, ne masinį ir pramogai skirtą meną, negalėtume teigti, kad menininkas yra visiškai autonomiškas. Kūrėjas, sudėdamas į kūrinių savo jausmus ir išgyvenimus, išreiškia ne savo savastį, o tą pačią visuotinę, kuri veikia jį socialinė tikrovė, kurios vertybes, santykius ir hierarchijas jis yra pasisavinęs. Adorno savo tekstuo-

se (pvz., „Muzikos sociologijoje“) analizuoja švairių, švairiose epochose gyvenusių kompozitorių kūrybą, jų kūrinių struktūrą ir aiškumą, kaip jie per teikia atitinkamos epochos dvasią ir dar kartą švairtina, menine forma legitimuoja joje egzistuojančius vyravimo santykius.

Dar blogesnė padėtis mene atsiranda kartu su masinės kultūros ir jai gaminamos kultūros industrijos atsiradimu. Vystantis technikai, atsiranda daugiau galimybių meną tiražuoti, reklamuoti, parduoti. Menas tampa masiniu, visiems prieinamu reiškiniumi, gamybos ir vartojimo santykių dalimi. Menas (muziką ir kiną) visuomenė vartoja kaip relaksacijos priemonę, priemonę užsimiršti ir atsipalaiduoti nuo vergiškų darbo santykių, praleisti laisvalaikį. Laisvalaikis yra ta sritis, kurioje žmogus gali būti savimi, daryti, kas jam patinka, laikas, kurį žmogus gali skirti sau, o ne darbui. Būtent taip ir jaučiasi darbininkas, po sunkios darbo dienos išsireikšdamas televizijos laidas ar klausydamasis pamėgtų dainų. Jis gali patirti netgi tam tikrą euforiją, kuri kompensuoja darbe patirtą stresą ir nemalonumus, kitaip tariant, trumpalaikę buvimo savimi iliuziją kompensuoja nuolat patiriamą susvetimėjimą. Šis nemalonumo ir už jį gaunamos kompensacijos balansas skatina žmogų jaustis daugmaž komfortiškai – taigi susitaikyti su esama *status quo*.

Tačiau buvimo savimi pajautimas tėra iliuzinis. Iš patirtos atrodo, kad masinis menas taikosi prie vartotojų, prie visuomenės, tačiau kartu vyksta ir atvirkščias procesas: masinis menas perša visuomenei jos pačios (o tiksliau – daugumos, vidurkio) standartus, daugelį kartų juos švairtindamas. Žmogus, klausydamasis mėgstamos muzikos, gali jaustis savimi būtent todėl, kad joje randa tai, kas jam paprastama, sava, nerėpia ausies, kitaip tariant, atitinka jo švairtinę padėtį, standartines emocijas ir vertybes, kurias jis yra išgyjęs socializacijos procese. Filmai, ypač muilo operos, teikia pasitenkinimą būtent todėl, kad juose išuovos atpažįsta save ir savo aplinką, juose patvirtinamos išuovui savos vertybės ir standartai (vyras stiprus, moteris švelni, motinystė yra laimė, gėris nugalai, blogis pralaimi ir t. t.). Kultūros industrijos produkcija sustiprina švairdą, kad viskas yra taip, kaip turi būti, o tai yra gerai ir teisinga. Kitaip tariant, masinė kultūra yra „naujosios ideologijos“ (praktinio racionalumo) tarnaitė.

Kyla klausimas, ar esant tokiai visuotinio ir švairinio ideologiškumo situacijai verta ir prasminga kokių nors būdu tam priešintis. Vienintelis būdas kovoti su „naująja“, industrinio kapitalizmo ideologija yra kritika. Socialinė kritika – tai ir vienintelis adekvatus visuomenės švairinimo būdas. Tačiau ar teisinga ir etiška yra tai, ką daro Frankfurto mokyklos atstovai, demaskuodami visur kur slypintą visuotinę

bės terorà, parodydami individø nelaisvumą netgi tose situacijose, kuriose jie patys jauèiasi laisvi? Ar etiðka iðsklaidyti iliuzijas ir sugriauti jomis paremtà vartotojiðkà euforijà, jeigu vietoje to neàmanoma pasiùlyti nieko geresnio? Juk ir Adorno sakë, kad „gyvenimui esant neteisingam, teisingai gyventi neàmanoma“ [3: 5]. Vadinasi, ir socialiniø kritikø darbas yra beprasmis, jeigu ne blogiau. Frankfurto mokykla pabrëþtinai atsisako kurti alternatyvius „teisingos“ visuomenës projektus, siùlyti kà nors pozityvaus. Jø kritika absoliuèiai negatyvi ir destruktivi visuotinybës atþvilgiu (ypaè jeigu kalbësime apie ankstyvjà Frankfurto mokyklos kùrybos laikotarpà iki J. Habermaso, kuris jau nėra toks pesimistas, kaip jo pirmtakai).

Vertinant Frankfurto mokyklos socialinà kritikà, iðkyla sena etinë dilema: kas aukðèiau – laimë ar tiesa? Kitaip tariant, ar geriau bûti patenkintu gyvuliu, ar nelaimingu idealistu? Kritinis ir nekritinis santykis su socialine tikrove labai primena egzistencialistø autentiðkos ir neautentiðkos egzistencijos perskyrà. Autentiðka egzistencija egzistencialistø aukðtinama kaip þmogiðkumo esmë, taèiau tai nereiðkia, kad autentiðkai egzistuojantis þmogus yra laimingesnis uþ kasdienybëje paskendusà apie savo baigtinumà nesusimàstantà þmogiðkjà individà. Greièiau priešingai.

Tiesa, Frankfurto mokyklos socialinës kritikos motyvø negalima apriboti vien egzistencialistiniais argumentais. Jø socialinë kritika persmelkta ir emancipacinës dvasios. Frankfurto mokykla stovi diskriminuojamøjø, atstumtøjø, visø, kuriø interesai nesutampa su bendrà politikà diktuojanèios daugumos interesais, pusëje. Kritika yra ne tik visuotinybës destrukcija, bet ir kitybës toleravimo bei pripaþinimo pagrindas. Kritinis racionalumas veda á ávairiø interesø grupiø komunikacijà, susikalbëjimà, konsensuso paieðkà. Komunikacijos pagrindu pasiektas susitarimas bûtø skaidresnis ir naudingesnis uþ anoniðkos visuotinybës, kuri formuoja save paèià sudaranèius elementus, vyravimà. Taèiau tam visuomenë turi subràsti. Taigi Frankfurto mokyklos socialinè kri-

tikà galëtume vertinti ir kaip visuomenës auklëjimo priemonæ.

Gauta
2003 10 11

Literatûra

1. Fiske J. *Ávadas á komunikacijos studijas*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
2. Адорно Т. В. *Избранное: Социология музыки*. Москва–Санкт-Петербург: Университетская книга, 1999.
3. Адорно Т. В. *Проблемы философии морали*. Москва: Республика, 2000.
4. Манхейм К. *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист, 1994.
5. Маркузе Г. *Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества*. Москва: АСТ, 2002.
6. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. *Диалектика Просвещения. Философские фрагменты*. Москва–Санкт-Петербург: Медиум, Ювента, 1997.

Jurgita Noreikienë

THE FRANKFURT SCHOOL: IDEOLOGY “AFTER” IDEOLOGY

S u m m a r y

The article treats the approach of the early Frankfurt School to the situation of ideology in the 20th century, when ideology in the classical sense of the word has lost its significance. Practical rationality takes the place of classical ideology. New patterns of social control and subjection of individuals to totality arise. Individuals are subjected by means of work and consumption. New pseudo-needs are created again and again, and individuals support the system by satisfying them. The system is able to incorporate even the marginalized that attempt to transcend it. Domination involves not only economics but also science and art, especially mass culture. The author tries to evaluate the attempt of the Frankfurt School to unmask the overall ideology from the ethical perspective.

Key words: ideology, social critics, totality, practical rationality